

Теорія та історія політичної науки

УДК 32-027.21:168:[323.2:321.7:316.334.3]

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.15743258>

Громадянське суспільство як предмет політології: класичні інтерпретації та інституційно-мережеве бачення

Ратушний Денис Миколайович

Аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка,

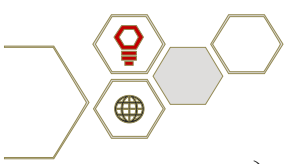
м. Київ, Україна, denizioratushchini@gmail.com.,

<https://orcid.org/0009-0009-4022-2162>

Прийнято: 13.06.2025 | Опубліковано: 23.06.2025

Анотація. Стаття присвячена визначенню теоретичної рамки політологічних досліджень громадянського суспільства в умовах новітніх викликів демократичному розвитку. Так, будь-яке практичне дослідження громадянського суспільства неможливе без попередньо сформованого уявлення про його сутність: чим є громадянське суспільство і якими є його межі. Ці питання особливо важливі в умовах кризи ліберальної демократії, коли громадянське суспільство зазнає активної імітації, кооптації і дискредитації з боку авторитарних та популістських політичних акторів. Отож **метою** статті є критичний аналіз домінуючих у політичних науках інтерпретацій громадянського суспільства і формування нового теоретичного бачення, яке дозволить якісний аналіз динаміки між громадянським суспільством та іншими суспільними акторами.

Методи. Під час підготовки статті було використано порівняльний метод для з'ясування відмінностей між різними інтерпретаціями громадянського суспільства у політології, що дозволило зрозуміти їхні переваги

та вади у проведенні політологічних досліджень громадянського суспільства. Історичний метод знадобився для окреслення ключових етапів розвитку концепції громадянського суспільства. За допомогою системного методу було виявлено три ключові складові політологічної концепції громадянського суспільства. Обґрунтування авторського підходу спиралося на інституційний аналіз, що дозволило інтегрувати дослідження у ширший контекст політичних режимів та їхньої взаємодії з громадянським суспільством.

Результати. Охарактеризовано два основні підходи, що використовуються в політології для дослідження громадянського суспільства — нормативний та емпіричний, а також окреслено історичну динаміку їхнього розвитку. Продемонстровано, що нормативний підхід, який ґрунтується на ідеалізованому баченні громадянського суспільства, класифікує його гібридні прояви як окремі явища, що не дозволяє дослідити громадянське суспільство у динаміці, натомість емпіричний підхід, що відмовляється від критерію цивільності, призводить до деконструкції концепції громадянського суспільства. Встановлено, що в основі політологічного розуміння громадянського суспільства перебувають три складові: асоціативність, цивільність, позадержавний і позабізнесовий характер. У результаті для дослідження кооптованого громадянського суспільства запропоновано інституційно-мережеве бачення, що акцентує подвійну природу громадянського суспільства як цивільного простору, породженого інститутами, і як мережі добровільних асоціацій, що діють у цьому просторі.

Ключові слова: громадянське суспільство, цивільність, політичні інститути, автократизація.

Civil Society as a Subject of Political Science: Classical Interpretations and Institutional-Network Vision

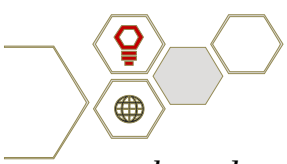
Ratushnyi Denis

Postgraduate student of the Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Kyiv, Ukraine, denizioratushchini@gmail.com.,
<https://orcid.org/0009-0009-4022-2162>

Abstract. *The article is devoted to defining the theoretical framework of political science research on civil society in the context of the latest challenges to democratic development. Thus, any practical study of civil society is impossible without a pre-formed idea of its essence: what is civil society and what are its boundaries. These questions are especially important in the context of the crisis of liberal democracy, when civil society is actively imitated, co-opted and discredited by authoritarian and populist political actors. Therefore, the **purpose** of the article is to critically analyse the dominant interpretations of civil society in political science and to develop a new theoretical vision that will allow for a nuanced analysis of the dynamics between civil society and other political actors.*

Methods. *The comparative method was used to identify the differences between different interpretations of civil society in political science, which allowed us to understand their advantages and disadvantages in conducting political science research on civil society. The historical method was used to outline the key stages of development of the civil society concept. The systematic method was used to identify three key components of the political science concept of civil society. The author's approach was substantiated by institutional analysis, which allowed the study to be integrated into the broader context of political regimes and their interaction with civil society.*

Results. *The two main approaches used in political science to study civil society — normative and empirical — are characterised, and the historical dynamics of their development is outlined. It is demonstrated that the normative approach, which is*

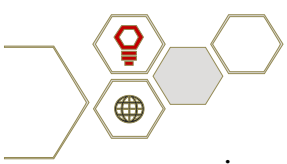

based on an idealised vision of civil society, classifies its hybrid manifestations as separate phenomena, which does not allow to study civil society in dynamics, while the empirical approach, which abandons the criterion of civility, leads to the deconstruction of the concept of civil society. It is established that the political science understanding of civil society is based on three components: associativity, civility, non-state and non-business character. As a result, the article proposes an institutional-network vision for the study of co-opted civil society, which emphasises the dual nature of civil society as a civil space generated by institutions and as a network of voluntary associations operating in this space.

Keywords: *civil society, civility, political institutes, autocratisation.*

Постановка проблеми. Наразі є усі підстави говорити про триваючу кризу демократичного розвитку у світі, що зазнає численних випробувань з боку радикальних і екстремістських рухів, націонал-популістських лідерів та авторитарних режимів, які посилюють нестабільність у світі й послаблюють демократичні інститути всередині та ззовні. Як наслідок, 2024 рік за версією «Freedom house» [1] став 19 поспіль роком падінням свобод в усьому світі.

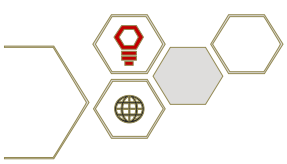
У зв'язку з цим і в науковому, і в публічному дискурсі тривають пошуки засобів, здатних зменшити негативні ефекти цих тенденцій або й зупинити їх; одним із таких «засобів», зокрема, часто виводиться громадянське суспільство. Громадянське суспільство часто виступає універсальним інструментом пояснення успіхів та невдач у політичному розвитку, втрачаючи при цьому свої ключові риси, стаючи своєрідним симулякром. Водночас громадянське суспільство не має відкритих ворогів: навіть диктатури, чії методи авторитарного контролю (яким його розуміє Мілан Сволік [2, р. 2]) включають переслідування численних громадських ініціатив, на позір демонструють підтримку громадянського суспільства (за винятком «шкідливих» його частин, які є виразниками «іноземного впливу»), а популістські сили у демократичних і перехідних режимах активно звертаються до ресурсів «громадянського

суспільства», що, зокрема, породило проблематику «негромадянського суспільства».

Усі ці процеси вимагають постійного оновлення методології дослідження громадянського суспільства та рефлексію над його природою і конститuentами, без чого практичне дослідження у даному напрямі наражаються на неповноту та/або невідповідність теоретичної частини реальному становищу — і тому визначенню «сутності» і меж громадянського суспільства присвячений значний обшир літератури.

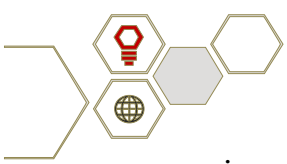
Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поновлення інтересу до громадянського суспільства відбулося на межі 1980-1990-х років, коли з'явилися низка праць, що аналізували його в контексті демократичних перетворень у Східній Європі та значенню у розвитку суспільств Західної Європи і США. Зокрема варто назвати Майкла Волцера, який представив громадянське суспільство як альтернативну ідею досягнення «суспільного щастя» на ряду з республіканізмом, соціалізмом і капіталізмом [3], Роберта Патнема, який на основі аналізу політичного життя в США та Італії вивів громадянське суспільство як запоруку демократичного розвитку [4], Джона Кіна, який розглянув локальні особливості розвитку громадянського суспільства у різних регіонах [5], Ернеста Геллнера, який сфокусувався на порівнянні громадянського суспільства з національною самосвідомістю [6], а також Хуана Лінца і Альфреда Степана (у їхньому дослідженні політичної і суспільної трансформації країн колишнього Південної та Східної Європи і Латинської Америки) [7]. Наприкінці 1990 — початку 2000-х років поширились критичні оцінки ролі громадянського суспільства, а також з'явилося поняття «негромадянського суспільства». Важливими авторами у цьому ключі є, зокрема, Джеффрі Александер, який розвинув бачення громадянського суспільства як неоднорідної громадянської сфери [8], Томас Карозерс, який підважив прямопропорційний зв'язок між громадянським суспільством і демократичним розвитком [9], Пьотр Копецьки і Кас Мюде, які описали поняття «нормативного підходу» і дослідили «негромадянський» сегмент громадянського суспільства [10], і Шері Берман, яка

у своєму кейс-дослідженні Веймарської республіки показала, що активне громадянське суспільство може бути ресурсом недемократичного транзиту [11]. У 2010-х роках інтерес дослідників змістився на взаємодію між громадянським суспільством і різними політичними режимами, у першу чергу — гібридними і авторитарними. Так, в описаному Аттілою Агхом [12] явищі угорської «зомбі-демократії» чільне місце займає імітація інститутів громадянського суспільства, а динаміка між громадянським суспільством і «диктатурою обману» є одним із фокусів уваги авторів «Спін-диктатур», Сергія Гурієва і Деніела Трейсмана [13]. З українських авторів варто відзначити соціолога Віктора Степаненка [14], який аналізує громадянське суспільство крізь призму категорії «цивільності», та Антоніну Колодій [15], яка пристосувала методологію досліджень громадянського суспільства до українського контексту.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Основна проблема, притаманна більшості сучасних (з початку 1990-х) і теперішніх досліджень громадянського суспільства — це недостатнє висвітлення динаміки всередині громадянського суспільства (яке часто хибно розуміється або як повністю монолітне, або як фрагментоване на непов'язані між собою кластери), та динаміки між акторами громадянського суспільства та іншими акторами у суспільстві — політичними, економічними, маргінальними. Виняток становлять дослідники гібридних і авторитарних режимів; утім, як таке громадянське суспільство не становить інтерес їхньої уваги.

Ці прогалини зумовлені обмеженнями та вадами домінуючих нині інтерпретацій, на основі яких не вдається побудувати адекватну сучасним обставинам дослідницьку модель громадянського суспільства. Як правило, такі моделі у дослідників узагалі відсутні, і громадянське суспільство розглядається або як перелік акторів, об'єднаних певним критерієм, або як монолітне явище нормативного характеру. Через це дослідження сфокусовані або на тому, як громадянський сектор впливає на демократію чи політичну культуру, або на тому, як авторитарні режими протидіють громадянському сектору, залишаючи великою мірою без уваги питання трансформації самого громадянського

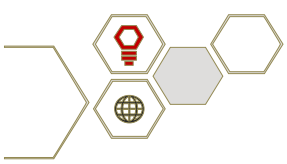

суспільства та його лімінальні аспекти, а також проникнення нецивільних елементів у громадянське суспільство.

Відтак постає необхідність розробити таку політологічну модель громадянського суспільства, яка б стала ефективним інструментом його опису та аналізу в сучасних умовах. Ця модель має бути заснованою на новому баченні громадянського суспільства, яке б вийшло за рамки обмежень попередніх інтерпретацій — нормативної та емпіричної, відображати комплексність та багатовимірність громадянського суспільства і мати органічний зв'язок з актуальними теоріями політичних режимів і трансформації.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Дослідження має наступні послідовні цілі: 1) проаналізувати історію вивчення громадянського суспільства у політичних дисциплінах і окреслити його головні сучасні інтерпретації; головний акцент — зрозуміти, як історичні обставини обумовили розвиток теорії громадянського суспільства 2) здійснити критичний аналіз головних сучасних інтерпретацій громадянського суспільства та сформулювати, у чому полягають суть і причина їхніх інструментальних недоліків, які ускладнюють комплексне вивчення громадянського суспільства сьогодення; 3) здійснити деконструкцію політологічного бачення громадянського суспільства та визначити основні його складові; 4) запропонувати нове бачення громадянського суспільства, яке ляже в основу теоретичної моделі для його практичних досліджень та дозволить розуміти динаміку впливу всередині громадянського суспільства і з суспільними акторами за його межами; яке б не створювало дослідницького вакууму стосовно «негромадянського суспільства» та дозволило аналізувати неоднорідну відповідність принципам цивільності серед публічних акторів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз концептуальних підходів до громадянського суспільства у сучасній політології доцільно розпочати з окреслення його провідних інтерпретацій. Наразі у політичній науці домінують два основні підходи — нормативний та емпіричний, які, однак, слід розглядати радше як ідеальні типи, що перебувають у динамічному

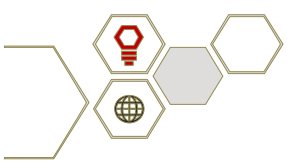

взаємозв'язку. Для глибшого розуміння цих підходів необхідно звернутися до історичної ретроспективи: простежити, як і чому концепція громадянського суспільства, що протягом тривалого часу залишалася серед забутих ідей доби Просвітництва, набула популярності наприкінці ХХ століття.

Попри своє глибоке коріння у європейській цивілізації (аж до *societas civilis* Цицерона і, певною мірою, *politike koinone* Аристотеля), концепція громадянського суспільства є понад усе «сучасним винаходом», [9, р. 18], який повернувся до наукового дискурсу в другій половині ХХ століття, але посправжньому здобув актуальність вже наприкінці 1980-х. Поштовхом до цього стало використання ідеї громадянського суспільства учасниками третьої хвилі демократизації — насамперед у Східній Європі, але також у Латинській Америці [14, с. 7], [7].

Такі діячі, як Вацлав Гавел, обрали громадянське суспільство як модель мережі громадських стосунків, паралельної нав'язаній репресивною системою суспільній ієрархії та формальним зв'язкам. Основою цього незалежного громадянського процесу стає «життя у правді» — «*мист народження того, що слід назвати “незалежним духовним, соціальним і політичним суспільним життям”*» [16, р. 6]. Центральним ідейним джерелом протиставлення «держава — громадянське суспільство» для дисидентів соцтабору став марксистський теоретик першої половини ХХ століття Антоніо Грамші, який у своїх «В'язничних зошитах» теж описував громадянське суспільство як засіб боротьби з диктатурою — щоправда, не лівою, а правою [17, с. 76].

Подібне телеологічне прочитання громадянського суспільства стало чимось новим в історії цієї концепції. І для Цицерона, і для Адама Фергюсона — ключового теоретика *civil society* доби Просвітництва — громадянське суспільство було ні чим іншим, як станом суспільного існування, втіленням політичної культури спільноти. Саме тому, як пише Майкл Волцер, мешканці країн на захід від «залізної завіси» (і в першу чергу Великої Британії та США), з подивом усвідомили під час «оксамитових революцій»: тоді як для чехів, угорців та поляків громадянське суспільство було певним ідеалом або ж інструментом

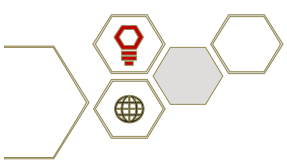

визволення з-під тоталітарної системи, «на Заході ми багато років жили в громадянському суспільстві, не знаючи цього» [3, р. 8].

У Сполучених Штатах тим часом відбувся ренесанс ідей Алексіса де Токвіля, який у праці «Про демократію в Америці» залишив ґрунтовний опис громадського життя Нового Світу [18]. Найпомітнішим виразником неотоквіліанства став Роберт Патнем зі своїми вже класичними працями «Цивільні традиції в сучасній Італії» [19] та «Граючи в боулінг наодинці», де він показує, що розвинене громадянське суспільство є неодмінною передумовою і складовою якісної демократії. На думку Патнема, занепад громадського життя в США — проявом чого, зокрема, стало зменшення колективних форм дозвілля — як командна гра у боулінг, що призвело до поглиблення низки соціальних і політичних проблем [4, р. 40].

Таким чином, до початку 1990-х сформувалось нормативне бачення громадянського суспільства, яке стало *«елементом духу епохи після холодної війни»* [9, р. 19]. Здавалось, ніби нарешті знайдено ключ до плекання стабільної демократії, який zarazом сприятиме не лише політичній, а й економічній та культурній сфері. Звісно ж, напрошуються паралелі з іншим популярним концептом тієї доби — *кінцем історії* [20]. І, подібно до ідеї Френсіса Фукуями, концепція громадянського суспільства в багатьох випадках була інтерпретована відмінно від авторського задуму, що згодом спричинило хвилю критики та розчарування.

Джерелом цього розчарування стала Східна Європа, приклад якої був свого часу чинником актуалізації громадянського суспільства. Так, після першого електорального циклу в посткомуністичних демократіях, виявилось, що посилились позиції представників «старого режиму» або ж радикальних націоналістів — і не лише в парламентах чи на президентських посадах, а й серед «громадянського суспільства» [7]. На теренах колишніх країн Варшавського договору, подібно до країн Латинської Америки, істотно побільшало асоціацій та ініціатив, які були антиліберальними, відкидали принципи політичного плюралізму і виявляли готовність до використання насильства. У відповідь на

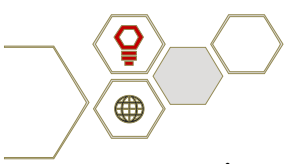

цю трансформацію й постала концепція негромадянського суспільства, яка до певної міри стала способом узгодити концепцію громадянського суспільства з явищами, які суперечили нормативному розумінню [10, р. 3].

Разом з тим у другій половині 1990-х — 2010-х роках сформувався альтернативний дослідницький підхід, який отримав назву *емпіричного*. Його прихильники закликали до більш приземленого та «емпіричного» погляду на громадянське суспільство з «широкими межами». Така візія, на їхню думку, дала б змогу глибше дослідити реальні політичні процеси, а не лише роль громадянського суспільства як телеологічного інструмента, нормативного зразка для суспільних змін. Свої дослідницькі маніфести емпіричного бачення запропонували П. Копецький, К. Мюде, Т. Карозерс. Серед іншого, емпіричний напрям піддав критиці прямий зв'язок між громадянським суспільством і демократією, одним з перших і найяскравіших зразків чого стала праця Ш. Берман про активне громадянське суспільство Веймарської республіки як один з чинників швидкого захоплення влади НСДАП [11, р. 402].

Також варто вирізнити ще декількох авторів, які починали з більш нормативних позицій, після чого розвивали синтетичне бачення, як, наприклад, Джеффри Александер, який описував громадянське суспільство і як завідомо нездійснений проєкт, і як реальне явище, яке, втім, завжди лишається динамічним і фрагментованим [8, с. 7].

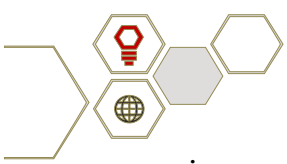
Однак, це не скасовує ключової відмінності між нормативним і емпіричним підходом, яка полягає у *різниці в широті визначення громадянського суспільства*. Нормативне бачення виходить з безумовно позитивної ролі громадянського суспільства, а тому *звужує* його визначення тими об'єднаннями, які відповідають «духу цивільності»; у крайньому разі йдеться, за висловом Джона Кіна, про такий собі «пуризм», коли громадянське суспільство має відповідати надзвичайно високим — недосяжним — стандартам [21, р. 12]. Своєю чергою в основі емпіричного бачення лежить переконання, що розділення «справжнього громадянського суспільства» і квазі-громадянського суспільства шкодить дослідницьким цілям, а тому належить говорити про *громадянське*

суспільство у найширших межах, аби отримати своєрідний інтегральний зліпок громадського життя.

Розгляньмо питання кордонів громадянського суспільства детальніше. З одного боку, якщо обмежити розуміння громадянського суспільства — не як проєкту, чи ідеалу, а як реального явища — нормативними межами, то перелік його акторів стане значно вужчим. Крім того, використання поняття «негромадянського суспільства» з метою охоплення тих суб'єктів, які випали з поняття «громадянського суспільства», має численні недоліки. Їх показали, наприклад, К. Мюде і П. Копецьки. По-перше, ті чи інші асоціації в такому разі легко можуть «переходити» з одної категорії в іншу: *«націоналісти були “хорошими”, коли протистояли “поганому” режиму (комуністичної Чехословаччини). Але вони стали “поганими, коли стали в опозицію “хорошому” режиму (посткомуністичної Чехословаччини). І якщо виходити з того, що громадянське суспільство завжди “хороше”, тоді в одній ситуації ці націоналісти були його частиною, а в іншій — ні»*. [10, р. 3]. По-друге, одні й ті ж асоціації мають різні аспекти діяльності: вони можуть, скажімо, одночасно надавати соціальну підтримку — і бути ксенофобними; підтримувати ліберальні цінності, але не гребувати насильством; бути радикальними, але демократично влаштованими. Це робить їхню типологізацію проблематичною.

З іншого боку, якщо взяти емпіричне, широке розуміння громадянського суспільства, куди увійдуть чимало одіозних і малосимпатичних організацій, то ми, звісно, отримаємо незаяложений і незаангажований погляд на громадське життя у вибраній країні чи регіоні. Однак у зв'язку з цим також виникає низка ризиків. Адже постає загроза легітимного визнання асоціацій, які далекі не лише від «духу цивільності», а й від формальних ознак нормативного громадянського суспільства: афілійованих з політичними партіями чи державою рухів, напівкримінальних об'єднань, радикальних угруповань тощо. Так, дослідження може ставитися до них вкрай критично, але сам факт їхнього залучення до «громадянського суспільства» може вплинути на їхнє сприйняття поза науковою

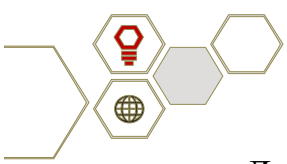

спільнотою. Іншими словами, повне ігнорування етичних чи ціннісних поглядів дослідника видається неможливим.

Отже, необхідно розробити такий підхід до громадянського суспільства, який міг би, з одного боку, охопити широке поле громадського життя політичних режимів на всій протяжності демократично-авторитарного спектру, але водночас не був би підґрунтям чи засобом компрометації самої ідеї громадянського суспільства. Для формування первісної візії такого підходу доречно глибше розібрати існуючі визначення громадянського суспільства, що допоможе виокремити спільне для них ядро і визначити подальший напрям руху.

Очевидно, не існує загальноприйнятого визначення громадянського суспільства, й дана стаття не має на меті його нав'язати. За поняттям громадянського суспільства доводиться визнати його флюїдну природу, варіативність визначень, непевні кордони між теорією та емпірією. Іншими словами, оскільки громадянське суспільство є динамічним явищем — водночас абстрактним і конкретно значущим, — його визначення радше має спиратися на низку ключових критеріїв, без яких важко уявити будь-яку форму громадянського суспільства. У якості цих критеріїв більшість авторів виокремлюють три головних аспекти.

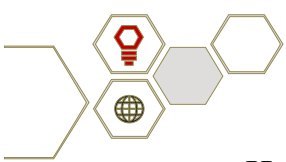
По-перше, це асоціативність — чийм втіленням у різних інтерпретаціях може виступати *«самоорганізація»* [14, с. 10], [15, с. 2], *«автономні інституції»* [22, р. 157], *«неурядові інституції»* [5, р. 6], *«мережа [добровільної асоціації людей]»* [3, р. 14]. Іншими словами, асоціативність вказує на те, що громадянське суспільство насамперед є сукупністю вільних і добровільних асоціацій людей. Тому, наприклад, це дозволяє відсіяти з нього родоплемінні структури, до яких людина належить за фактом народження, або кримінально-мафіозні структури, з яких неможливо добровільно вийти; те саме стосується, скажімо, екстремістських угруповань релігійного чи політичного характеру. Крім того, асоціативність передбачає «мережевий», «горизонтальний» порядок організації, хоча це не скасовує наявності вертикальної структури.

Другим критерієм і складовою громадянського суспільства у більшості визначень є його ціннісне наповнення, яке відзначає ще Алексіс де Токвіль: *«В Америці існують не тільки громадські інститути, а й громадський дух, який підтримує громаду й додає їй живильної сили»* [18, с. 68]. Ось інші форми чи втілення цього «громадського духу»: *«громадянські цінності та спілкування на засадах довіри і солідарності»* [15, с. 2]; *«солідарність, або ж почуття до інших, кого ми не знаємо, але поважаємо з принципу, не з досвіду»* [8, р. 7], а також вживаного різними авторами поняття «цивільності».

Один з його найґрунтовніших описів серед українських дослідників надав В. Степаненко, який пропонує вважати цивільність *«нормативною ознакою громадянського (цивільного) суспільства»* [14, с. 22]. До принципів цивільності він зараховує, зокрема, здатність до пошуку консенсусу, толерантність, плюралізм, повагу до інакшості. Власне, звідси Степаненко виводить лаконічне визначення емпіричної «іпостасі» громадянського суспільства, яке поєднує два зазначені вище елементи — *«соціальні практики які характеризуються самоорганізацією та цивільністю»* [14, с. 10]. Важливо, що В. Степаненко підкреслює (слідом за Е. Гелнером [6]) «холодний» характер цивільності на відміну від «теплоти» комунального, національного, релігійного єднання; вона не передбачає симпатії до інших, але вимагає не проявляти до них агресивної ворожнечі.

Однак важливо розуміти, що як «асоціативність», так і «цивільний дух» лишаються певними ідеальними категоріями, позаяк цілком горизонтальна і добровільна, але водночас масштабна організація у реальності є вкрай складною і малоймовірною. Є чимало проблем і з поняттям «цивільності», яке передбачає позитивний і «правильний» (з погляду того чи іншого спостерігача) набір дій та поглядів акторів громадянського суспільства. Не заперечуючи значущості цивільності як *суті громадянського суспільства*, не варто робити з неї визначальний критерій громадянського суспільства, принаймні, коли йдеться про аналітичне дослідження. Інша річ — публіцистика чи публічна діяльність, де уникнути такого критерію, звісно, неможливо.

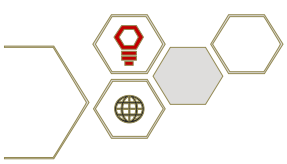

Нарешті, третій критерій у більшості визначень громадянського суспільства — це його поза-державний (поза-владний) та поза-бізнесовий (неприбутковий) характер. Він перегукується з першим критерієм — позаяк владні та бізнесові структури апріорі є ієрархічними організаціями, а не горизонтальними, а також з другим — позаяк ціннісна складова громадянського суспільства визнається більш вагомою за економічні стимули чи прагнення здобути владу. Іншими словами, економічні чи політичні організації є важливими для плюралізму суспільства в цілому, однак не належать до самого громадянського суспільства.

Наступне важливе питання: чи доречно використовувати для пояснення кооптованих ініціатив та асоціацій концепцію громадянського суспільства? Головний аргумент на користь включення «нечистих» форм громадянського суспільства у його дослідження в конкретній країні чи регіоні наведений прихильниками емпіричного підходу. Так, вилучивши «проблемні» явища з категорії громадянського суспільства ми лише примножуємо «зайві сутності».

Можна провести аналогію з дослідженням демократичних режимів: існують демократії, які повністю відповідають усім стандартам і критеріям; є «недосконалі» демократії; а є гібридні чи навіть авторитарні режими, які успішно «маскуються» під демократію не лише риторично, а й шляхом відтворення зовні переконливої імітації демократичного процесу. Безумовно, кожна з цих форм потребує окремого дослідження, однак їхнє виключення з дослідження проблем демократичних режимів *як таких* нашкодить розумінню їхніх найгостріших проблем. Аналогічна ситуація спостерігається і в дослідженні громадянського суспільства, тим більше, що в громадянському секторі певної країни практично завжди співіснують різні його варіанти — як «чисті» громадянські форми так і «нечисті» — «недосконалі», «несправжні», «нецивілізовані». Ключовим є те, що всі вони діють у спільному просторі, а отже, потребують комплексного аналізу.

Саме з цього випливає пропозиція *інституційно-мережевого бачення*, яке дана стаття пропонує для політологічного аналізу громадянського суспільства. Його суть полягає у тому, щоб розглядати громадянське суспільство як подвійне

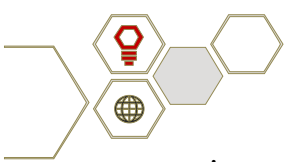
явище: з одного боку як *цивільний простір, породжений інституалізацією практик і норм взаємодії між різними суспільними акторами*, а з іншого боку — як *мережу добровільних асоціацій, формально незалежних від держави та бізнесу*.

Цивільний простір є водночас передумовою діяльності акторів громадянського суспільства, але й наслідком цієї діяльності, оскільки різні асоціації можуть як посилювати, так і послаблювати вплив цивільності у суспільстві. Під цивільністю в цьому контексті розуміються *«цінності та принципи, з якими вона асоціюється (толерантність, визнання та повага до іншості, здатність до пошуку консенсусу, інституціональний плюралізм)»*, котрі є *«сутнісним смисловим наповненням концепту громадянського (цивільного) суспільства»* [14, с. 29].

Таким чином, цивільним простором можуть користуватися як правоохоронна спілка, так і формально незалежна, але де-факто контрольована державою громадська організація; як неполітична спілка флористів, так і радикальні прихильники певної релігії чи ідеології. Їхній вплив на цивільний простір не є однаковим: одні можуть його розширювати, роблячи привабливішим для інших агентів і посилюючи роль цивільності в суспільстві, інші — навпаки, послаблювати.

Межі та норми цього цивільного простору не є сталими і визначаються сукупністю взаємодій агентів всередині громадянського суспільства та за його межами; повторювані практики даного простору утворюють його *інститути*: те, наскільки «нормальним» вважається втручання держави; якою є захищеність акторів громадянського суспільства; чи вважаються політичні опозиційні актори частиною громадянського суспільства тощо.

Важливою перевагою використання поняття цивільного простору є те, що на нього впливають не лише учасники мережі *добровільних асоціацій, формально незалежних від держави та бізнесу*, а й, власне, сама держава та великий бізнес, які, очевидно не будучи частиною громадянського суспільства, є акторами

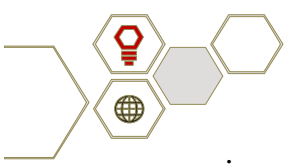
цивільного простору, які можуть користуватися його перевагами або зазнавати обмежень з його боку, і, так само, посилювати чи послаблювати його.

Можна погодитися з тим, що *«громадянське суспільство є не одним гомогенним явищем, а радше гетерогенною сферою, у якій існують та мобілізуються різні групи: інколи разом, інколи окремо, інколи разом проти держави, інколи окремо один проти одного»* [10, с. 9] — з певним доповненням: деякі групи діють *разом з державою проти інших груп громадянського суспільства*.

Однак важливо, щоби визнання парадоксальної природи та розмитих меж громадянського суспільства не призводило до ціннісного нігілізму та повного відкидання критерію цивільності. Розширюючи межі учасників громадянського суспільства, й пропонуючи його *«широке визначення»*, слід ретельно аналізувати, яким є їхній вплив на цивільний простір, який робить їхнє функціонування можливим. Саме тому інституційно-мережеве бачення, засноване на синтезі емпіричних та нормативних підходів, є перспективним інструментом у дослідженні громадянського суспільства навіть у його *«імітаційних»* формах.

Висновки. Поняття громадянського суспільства у сучасному розумінні актуалізувалося у політичній науці наприкінці ХХ століття як аналітичний інструмент пояснення тодішньої політичної реальності — насамперед процесів третьої хвилі демократизації. У цей період воно здебільшого розглядалося крізь призму нормативного підходу, зосередженого на позитивних якостях громадянського суспільства та його зразкових формах. Однак із часом, у відповідь на розбіжності між нормативними очікуваннями та існуючими реаліями, сформувався емпіричний підхід, який відкинув ціннісний критерій та запропонував широке визначення громадянського суспільства.

Запропоноване в цій статті *інституційно-мережеве бачення* є спробою поєднати сильні сторони обох підходів. Воно не заперечує попередні концептуальні напрацювання, а навпаки — розвиває їх, інтегруючи нормативні та емпіричні елементи в єдину аналітичну рамку. Це бачення дозволяє

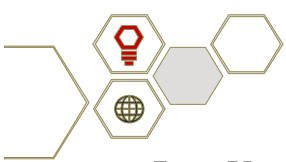
досліджувати громадянське суспільство без обмежень, накладених нормативним пуризмом, та водночас зберігає місце для ціннісного аспекту (чим нехтують суто емпіричні підходи)

Інституційно-мережеве бачення пропонує трактувати громадянське суспільство як подвійне явище: з одного боку — як мережу добровільних асоціацій, формально незалежних від держави та бізнесу; з іншого — як цивільний простір, що виникає внаслідок інституціоналізації норм і практик взаємодії між різними суспільними акторами. Такий підхід дозволяє аналізувати, як конкретні дії та характеристики акторів впливають на розширення або звуження цього простору, а відтак — на ефективність і життєздатність самого громадянського суспільства.

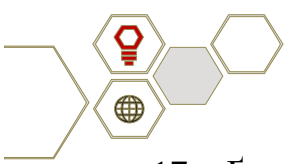
Особливу аналітичну цінність інституційно-мережевий підхід має у дослідженні гібридних та авторитарних режимів, де громадянське суспільство часто набуває імітаційних форм і активно кооптується владою. У таких контекстах він дає змогу виявляти механізми, за допомогою яких влада використовує громадянський сектор для зміцнення своєї позиції, водночас зберігаючи свою легітимність і контроль над суспільними процесами.

Список використаних джерел

1. Freedom House: Freedom in the World 2025. The Uphill Battle to Safeguard Rights. URL <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2025/uphill-battle-to-safeguard-rights> (дата звернення 13.06.2025).
2. Svoboda, M. W. The Politics of Authoritarian Rule. Cambridge University Press, 2012. 254 p. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139176040>.
3. Walzer, M.. The Concept of Civil Society. In M. Walzer (Ed.), Toward a Global Civil Society. Berghahn Books, 1995. P. 7-28. DOI: <https://doi.org/10.3167/9781571810540>.
4. Putnam, R.D. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. Simon and Schuster, 2000. 541 p. DOI: <https://doi.org/10.1145/358916.361990>.

5. Keane J. Civil Society. Old Images, New Visions. Stanford University Press. 1999. 201 p.
6. Gellner, E. Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals. Penguin, 1994. 225 p
7. Linz J. J., Stepan A. Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe. Johns Hopkins University Press, 1996. 502 p.
8. Jeffrey C. Alexander, The Civil Sphere. Oxford and New York: Oxford University Press, 2006. 793 p. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195162509.001.0001>.
9. Carothers, T. Civil Society. Foreign Policy, 117, 1999. P. 18-24. DOI: <https://doi.org/10.2307/1149558>.
10. Kopecký, P., & Mudde, C. Rethinking civil society. Democratization, 10 (3), 2003. P. 1-14. DOI: <https://doi.org/10.1080/13510340312331293907>.
11. Berman S. Civil Society and the Collapse of the Weimar Republic. World Politics, 49, 1997. P. 401-429. DOI: <https://doi.org/10.1353/wp.1997.0008>.
12. Ágh A. (2022). The Orbán regime as the «perfect autocracy»: The emergence of the «zombie democracy» in Hungary. Politics in Central Europe, 18. P. 1-25. DOI: <https://doi.org/10.2478/pce-2022-0001>.
13. Guriev S., Treisman D. Spin Dictators: The Changing Face of Tyranny in the 21st Century. Princeton University Press, 2022. 360 p. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv1xp9p7d>.
14. Степаненко В.П. Громадянське суспільство: дискурси і практики. Київ: Інститут соціології НАН України, 2015. 420 с.
15. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні: монографія. Львів: Червона Калина, 2002. 275 с.
16. Havel, V. The Power of the Powerless: Citizens Against the State in Central-Eastern Europe, edited by J. Keane. Armonk, NY: M. E. Sharpe, 1985. P. 23-97.

17. Грамші А. В'язничні зошити. Вибрані записи. Пер. з іт. 2-е вид., перероб. і доп. Київ: Вперед, 2017. 417 с.
18. Токвіль, А. Про демократію в Америці. Переклад з французької Г. Філіпчука та М. Москаленка; Передмова А. Жардена. Видавничий дім «Всесвіт», 1999. 590 с.
19. Putnam, R. D., Leonardi, R., & Nonetti, R. Y. (1993). Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. Princeton University Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt7s8r7>
20. Fukuyama F. The End of History and the Last Man. Free Press, 1992. 446 p.
21. Kean, J. Global Civil Society. Cambridge University Press, 2003. 236 p.
22. Gray, J. Post-Liberalism: Studies in Political Thought. Routledge, 1996. 368 p.